

ЄВРОПЕЙСЬКІ КОНТРАВЕРЗИ

Марк САНЬОЛЬ

НА МЕЖІ ЄВРОПИ: ЧЕРНІВЦІ КОЛО САДГОРИ

БУКОВИНА

Зі Львова до Чернівців, коли перетинаєш Дністер, дорога тягнеться годинами вздовж монотонного пейзажу. Зліва – рівнина, покрита кленовими та березовими лісами, які інколи перериваються полями і якоюсь самотньою фермою, рідко коли селом або великим містом, як Станіслав або Коломия. Праворуч – нескінченний гірський хребет Карпат. Висота його зменшується в напрямі на південний схід. Він супроводжує мандрівника своєю величною і безпосередньою статурою, схилами, вкритими хвойними лісами до певної висоти, починаючи з якої ростуть лише карликові сосни, бузина, чорниця та ожина, так звані чагарники на вершинах гори, що наче створюють вид оголеності у височині, формуючи дуже розлогі високогірні пасовиська, які поляки називають полонинами або Царською полониною, а українці – верховиною.

«Ландшафт
що створив мене
з руками рік
волоссям лісів
пагорбами чорниці
темними наче мед»¹

«Щоразу, коли я пліч-о-пліч
з шовковицею йшов крізь літо,
кричав її наймолодший
листок»².

Залізниця важливого економічного і стратегічного значення зі Львова до Чернівців була прокладена і відкрита Австро-Угорською імперією, щоб з'єднати з Віднем ці два великі міста східної Галичини і Буковини, дві регіональні столиці, найбільш віддалені від імперії. Після Чернівців залізниця другорядного значення протяжністю двадцять кілометрів пролягла до Новоселиці, до російського кордону, в той час, як головна перетинала всю Буковину з півночі на південь, проходила через румунський кордон біля Сучави аж до Ясів.

Після Стрия, міста, що колись добре знало Бруна Шульца і було споріднене з Дрогобичем (навіть головна вулиця називається Стрийською), з великою площею Ринок, польською діючою церквою та руїнами синагоги на вулиці Замковій, величезної, але зовсім забутої всіма, перше важливе велике місто – Станіслав.

Давнє поселення і польська фортеця перейменовані 1962 року на Івано-Франківськ. Колись Станіслав належав графам Потоцьким, які довірили будівництво міста двом французьким архітекторам, полковнику Франсуа Коразіні з Авіньйона і капітану Шарлю Бенуа. В той час, як перший піднімає укріплення а-ля Вобан у формі правильного шестикутника, що розмежовує шість бастионів, Шарль Бенуа відкриває одну із шести сторін і споруджує палац Потоцьких, визнаний сучасниками як “чудово збудований і оздоблений красивий кам'яний палац”³, що сьогодні перетворений на шпиталь. У центрі шестикутника посеред ринкової площі височіє дивна ратуша у формі латинського хреста як волевияв керівників засвідчити християнську місію в місті. Різні конфесії у Станіславі розподіляли між собою квартали міста відповідно до розташування, утворюючи з нього мікрокосмос представників тогочасної епохи: на заході і на півночі – католицька колегіата, єзуїтська школа, церква і дзвіниця Святої Трійці, на сході – греко-католицька церква, на південному сході – вірменська церква і на півдні – синагога.

Перед великою площею збереглася до сьогодні католицька колегіата з трьома нефами, кількома вежами, дивним фасадом, що поєднує мальовничу простоту з бажанням монументальності, позначеним присутністю півколон, перетворена згодом на так званий “музей історії мистецтва”, який містить кілька скульптур, картини релігійно-католицького мистецтва регіону, а особливо ікони та інші форми православного мистецтва. Неподалік, ближче до центру міста, впізнаємо велику божницю, з ходом у двір, надписом єврейською мовою “Beth Hamidrasch Ivano-Frankovsk”, де вказано години відправ

та постійних чергувань. Посеред міського скверу, що поруч (а це колишній Кайзерін-Елізабет парк, оточений великими буржуазними будинками), височить пам'ятник Адаму Міцкевичу, первісна табличка з якого була знята і замінена іншою з написом кирилицею.

Наступне місто по дорозі до Чернівців – Коломия. Місто має дуже характерну австрійську архітектуру, будинки, тиньковані жовтою вохрою, які всі кумедно споряджені одним-єдиним балконом угорі над дверима. Тут нема ринкової площі, і мерія міста виглядає малою як для площі, на якій вона розташована. На краю цієї довгої площі – квадратова будівля з мурованими вікнами виставляє напоказ хрест на верхівці, так наче додаткова будівля, що ховає давній фасад. Зовні брама подвір'я має форму семираменного підсвічника. Додаткова будівля, збудована у соцреалістичному стилі перед входом 60 років тому, містить напис з годинами релігійних відправ.

Саме в Коломиї, в часи Захер-Мазоха, жив такий собі Дон-Жуан⁴, який довірив йому свої неймовірні історії про перебування в єврейського корчмаря в маленькому карпатському селі, де його було схоплено російськими грабіжниками, які прийняли його за поляка. У Коломиї газети розповідали також дивну історію про Анну Чілаг, в якої раптом почало рости волосся і стало справжнім хутром, покривши все тіло. Так само трапилося з її братами та зятями, вони стали бородатими аж до пояса, про що нам уточнює Бруно Шульц.

“Це довга історія, подібна до історії Йова. Анна Чілаг Божою волею страждала від слабкого росту волосся. Маленьке містечко співчувало їй за цю незграбність та пробачало, враховуючи її бездоганне життя, хоча воно не могло бути цілком бездоганим. І ось внаслідок палких молитв прокляття було знято з її голови: освітлена благодаттю, Анна Чілаг дістала знаки і вказівки і приготувала мазь, чудові ліки, які повернули плодючість її волоссяному покриву. Він почав покриватись пушком, а в її чоловіка, братів, кузенів виросла за день густа чорна шерсть. Анна Чілаг зробила щасливим усе маленьке містечко, на яке вона зіслала справжнє благословення у вигляді хвилястих зачісок та величезних грив, і жителі замітали землю своїми широкими бородами, наче лопатами”⁵.

Від Коломиї дорога тягнеться вздовж Прута. Нескінченний хребет Карпат переважає в пейзажі. За ним Румунія. За дві третини дороги до Снятина – містечко Заболотів. Навіть сама назва, як каже

Манес Спербер, нагадує “глиняні ґрунти, незабруковані вулиці, на яких чатувала небезпека потонути, тільки-но нескінченні осінні дощі розмивали їх”⁶. У Снятині розташований так званий прикордонний пост ДАІ – державної автоінспекції. Це місто сьогодні розділяє два напрямки руху в Україні: один з боку Івано-Франківська, а другий – з Чернівців, і міліція збиткується з водіїв, перевіряючи вибірково вантажівки. Однак колись цей кордон мав велике історичне значення: за часів Австро-Угорської імперії, починаючи з 1848 року, люди покидали Галичину, щоб увійти в коронний край, провінцію Буковини, піднесеної до рангу “Kronland” – коронної області.

«Чорно,
як рана пам’яті,
вишарюють очі тебе
в зубах серця сяйно надкушенім
короннім краї,
що зостанеться нашим ложем:
ти мусиш пройти крізь цю шахту –
ти пройдеш»⁷.

Географічно ближча до Будапешта, ніж до Відня, Буковина входила до складу “Cisleithanie” – австрійської частини подвійної монархії – і була керована Віднем. У 1848 році однією з вимог “весни народів” на Буковині була вимога відокремитись від Галичини і не бути більше керованою за посередництва Лемберга (Львова).

Залізниця Карл-Людвіг Бан, що вела із Відня до Чернівців, будучи неспроможною перейти Карпати, буквально огинає Угорщину і Словаччину з півночі, перетинає Моравію, потім Галичину, проходить через Краків, Львів, Станіслав, Коломию, перш ніж дістатись до “освяченої землі”, “обітованої землі” Буковини, де Карл-Еміль Француз говорив, що знову перебуває в Європі після тривалого переходу пустелі “напів-Азії”:

“Це було після Лемберга. Поїзд бгався вздовж пустельного пейзажу. Час від часу можна побачити жахливу хатину з солом’яною стріхою майже при самій землі: справжня печера троглодитів. Часом перед возом віл або купа напівголих дітей. І знову нескінченна пустеля степів, сіре безнадійне небо вгорі над усім. Ми вже в Азії”⁸.

Саме після Снятина, там, де Черемош впадає в Прут, де закінчується Галичина і починається Буковина і де з 1920 по 1940 встановлено кордон між Польщею та Румунією, пейзаж змінюється поступово, але досить відчутно: берези та смереки поступаються місцем буковим лісам, які дали назву області – Буковина. А далі йдуть верби, вільхи, осики, клени, осель стає все більше, села все більше наближені одне до одного, а хати та ферми збудовані просто край доріг. Навіть клімат здається лагіднішим, ніж у Галичині.

«Зелена матінка
Буковина
Метелики у волоссі»⁹

На давньому броді дорога перетинає Прут, який тут іще доволі вузький. Ця річка, повна вирами, відділяє Чернівці від Садгори, а далі утворюватиме кордон між Румунією та Молдавією, перш ніж влитись у гирло Дунаю. Чернівецькі діти ходили сюди купатися. В одній зі своїх останніх поем говорить про це Роза Ауслендер:

«Знову і знов до Пруту
Дараби
(з дерев'яних колод чи солодких ріжків?)
вниз по ріці
куди ви квапливі куди
а ми тут самі
з камінням?»¹⁰

Починаючи зі Снятина, враження від чогось такого, що відрізняється від Львова чи Станіслава, оволодіває дуже швидко: це зовсім не стародавня Польща з католицькими церквами бароко, з акуратно мурованими будинками навкруг ринкової площі і мерією міста в стилі Ренесанс, це не є справжня Румунія чи Україна з православними церквами, банями, маленькими дерев'яними будиночками на узбіччях доріг – це фактично Австро-Угорщина, яка вже тут утверджується на своїй стародавній “межі”, найбільш віддаленій від столиці.

Чернівці

Два металеві мости, автомобільний і залізничний, видаються досить старими, хоча вони були знищені під час війни і відбудовані наново. Місто Чернівці не постає для мандрівника відразу, оскільки воно розташоване на вершині і по боках пагорбу Цецина. Воно виглядає, наче відступ убік від дороги, яка його огинає. Вокзал не змінився з часу побудови у 1905 році, хизується величним і гордим куполом над центральним залом. Його силует дає знак мандрівникам. Проїжджаючи повз нього, ми буваємо вражені, наскільки він подібний на купол у Загребі або в Лемберзі і наскільки ми є раптово занурені в реальність і австрійську архітектуру міста. Невтомний мандрівник, яким був Карл-Еміль Француз, зітхнув би тут із полегкістю: “Уф!”

“Позаду нас – степ: з якимсь ревінням поїзд біжить до уступів гірського хребта Карпат і, перетинаючи пінистий Прут, наближається до освяченої землі Буковини. Краще оброблена земля, приємніші і чистіші хати. За годину поїзд уже на вокзалі Чернівців. На вершинах мальовниче розкинулося місто. Того, хто приїздить сюди, охоплює дивне відчуття, наче він знову на Заході, де є культура, виховання, чисті скатертини в ресторанах. І, якщо хочете знати, хто здійснив це чудо, варто лише послухати бесіду місцевих жителів – це німці”¹¹.

На відміну від Галичини, де мова спілкування залишилася польською навіть в австрійську епоху аж до того, що вважали: австрійський урядовець, призначений в Галичину, ризикував бути ополяченим, – німецька мова була визнана в Чернівцях основною, мовою посередництва між різними культурами, навіть, можна сказати, мовою емансипації різних народів Буковини – українців, румунів, євреїв, поляків, вірменів, перш ніж стати “мовою катів”¹², яка знищуватиме підвалини своєї власної культури.

«Дзеркальний короп
приправлений перцем
мовчав п'ятьма мовами...

Діти монархії
під чорно-жовтим стягом
марили про німецьку культуру...»¹³

«Чотиримовний збратаний
Спів
у розламаний час»¹⁴

З вокзалу треба піднятися до міста, заглибитись у вулиці, які, підіймаються на пагорби в оточенні буржуазних будинків XIX і початку XX століття з високими вікнами, що виступають з верхніх поверхів, інколи виходячи на балкон, оздоблений скульптурами. Бруківані вулиці, інтенсивний рух, тролейбусні лінії та стрілки, а також вказівні таблички спотворюють картину, котрої можна було б чекати від цих гордих жителів, сьогодні занепалих. Хвилювання стає сильнішим, коли транспорт наближається до колишньої Австрійської площі, яка стала Радянською, площею Рад, або Советською. Ця площа, маючи військове призначення, бачила, як збираються мешканці міста кожного важливого історичного моменту: в “революцію” 1848 року та під час проголошення військових дій у 1914 році, площа, якою прокотилася перша навала спустошення і вбивств. Влада в місті змінюється кілька разів, між австріяками та росіянами. Потім – революційне заворушення, дуже близьке до Жовтневої революції 1917 року, спричиняє перепочинок на рік, а за ним – падіння Австрії і приєднання до Румунії. Як це і повинно було бути, у центрі площі міститься важливий радянський пам’ятник Слави героям, які визволили місто від фашизму в 1944 році, пам’ятник, що на задньому плані приховує велику православну церкву з багатьма куполами, а сама ж вона оточена деревами та високими стінами.

З Австрійської площі дві паралельні вулиці спускаються до центру міста: вулиця Франка, колишня Ліліянгассе (вулиця Лілій), і Головна вулиця, колишня Ратгаусгассе – вулиця мерії міста. Нерівна кам’яна бруківка Головної вулиці здається стародавньою, проте варто лише придивитися, і ми побачимо дивні рейки єдиної трамвайної лінії, яка її колись борознила. Сьогодні трамвай замінено на тролейбус. Вулиця дуже широка, тротуари вузькі, хоча більше перехожих, ніж автомобілів. Трьох-, чотирьохповерхові будинки зведені з певними відступами, щоб урахувати пологість ґрунтів. Угорі над високими вікнами – архітрави у формі трикутників, що надають вулиці архітектурної єдності. Балкони, підтримані колонами, додають їй поважності. Під номером 55 критий хід, піднятий вікном-дверима з розбитими шибамми, веде у внутрішній двір. Можливо, цього ніхто не помітив, але під балконом великі латинські літери KISLIN.ERH.F,

які дозволяють легко встановити назву Kislingerhof – знак, який, як у Відні означає сукупність будівель і їхніх внутрішніх дворів.

Із завуженої частини вулиця виходить на центральну площу, колишню “Рінгплац” – у всі часи життєвий центр Чернівців, куди вливаються всі важливі вулиці міста.

Йдеться про довгасту площу, яку наскрізь перетинає головна вулиця, оточена трьох-, чотирьохповерховими будинками. На півдні вона виходить до мерії міста – прямокутної будівлі без будь-якого стилю, чудернацьки опоряджену шістьма вставними колонами, і підвищену квадратову вежу, зміцнену імітованими колонами і трикутниками грецького собору. Вгорі гарними українськими літерами написано: “Чернівецька міська Рада”. Старі фотографії показують, що нічого не змінилося: вежа – непошкоджена, прапор, що майорить угорі, замінив двоголового австрійського орла, та ще додано надпис. Перед мерією є невеличка площа з кількома лавочками, щось на зразок міського скверу. Заново викладені кам’яні плити замінили високу статую Леніна, що зверталася з промовою до мас і що, вже колись, поступалася місцем величному туру, символу Румунії. За площею видніються буржуазні будинки та готель, колишній “Шварцер Адлер” – місце зустрічі і літературне кафе німецькомовної інтелігенції, сьогодні це готель “Верховина”. Одна із кімнат готелю виходить просто на площу, займаючи ріг, який вона утворює з вулицею Рязанською. Це найчудовіше місце в Чернівцях: з дуже високих вікон маємо вид на прекрасну вулицю Ольги Кобилянської, на найзнаменитіший “гостинець” в Чернівцях “Геренгассе”, де розташовувалися всі найкращі магазини. Будівлі на розі площі і двора – на реконструкції, незаселені, деякі вікна розбиті. Колись вони містили заклади у віденському стилі, кафе “Victoria” – ліворуч, готель “Belle Vue” – праворуч, трохи далі “café de l’Europe”, де, замовивши каву, можна було почитати німецьку та європейську пресу, викладену на дерев’яні таці, передбачені для цього, в той час, власне кажучи, вхід з двору був позначений як кафе “Habsburg”. Це була будівля на розі з тесаного каменю, з високими вікнами, вежею, або кам’яною дзвіницею, яку можна впізнати на старих фотографіях. Сьогодні тут стітється Український національний банк. Пішохідна вулиця, яка носить ім’я Ольги Кобилянської, української жінки-письменниці, трохи нагадує чернівецький “Грабен”. Саме завдяки цій вулиці місто визнане “маленьким Віднем”. Великі буржуазні будинки земельних та промислових власників змуровані цілком у віденському стилі, з

архітектурною сміливістю, які не мали нічого провінційного і які в оригінальності балконів перевершували Гауді. Давня розкіш вулиці легко перегікає з одного будинку на інший: будівлі з тесаного каменю, перетинки на вікнах, атланти, що підтримують балкони на різних висотах, кутові вікна, затиснуті в так званий розмежовуючий циліндр з поверху на поверх або як виступ, або ж як балкон. Ми також впізнаємо стародавній величний будинок Німеччини, де Австрія нещодавно спромоглася відкрити культурний центр. Проте вітрини магазинів не виправдовують наших сподівань і виставляють напоказ серед білого дня напівсоціалістичну вбогість. Однак перехожих постійно багато, вони насолоджуються змогою залюбки повештатися цією широкою вулицею, забороненій для транспорту. Ми постійно зустрічаємо тут красивих жінок, хоча це вже не є “красиві єврейки, що нагадують Естер, Юдіт чи Соломію, жінки з силуетами Бірдслея або ж зі шкірою, як в Інгреса, полячки з котячим поглядом, майже водяної блідості, та жагою на маленьких скупих губах; вірменки з мигдалевидними очима і з благородно витягнутими профілями, що хитаються на оголених шиях, як верблюда голова у зухвалої рисі; або ж румунки, темний пушок яких поглиблював тінь у яблуневій прохолоді”¹⁵.

З цієї Геренгассе бере початок маленька вуличка наліво, яка потім перетинає вулицю Українську і переходить у вулицю Саксаганського. Це колишня Василькогассе, де народився і мешкав Пауль Целан. Вулиця спокійна, обсаджена акаціями та каштанами, в тихому, майже пустельному кварталі.

“Erst jenseits der Kastanien ist die Welt” – “світ починається по той бік каштанів”, – писав у одній зі своїх перших поем молодий Пауль Целан¹⁶, для якого світ обгороджений всесвітом каштанів його двору та його вулиці. Сьогодні біля будинку номер 5 припарковані два “Москвичі”, які наче оберігають будинок Анчель-Целанів. Коло дверей свіжовстановлена табличка зазначає українською мовою: “В цьому будинку, в 1920 році народився поет Пауль Целан”, потім німецькою мовою: “Рідний дім поета Пауля Целана, народився 23 квітня 1920 року, помер у Парижі 28 квітня 1970 року. Встановлено австрійським літературним товариством”. Будинок має лише два поверхи (сім’я Анчель жила на першому) і виглядає доволі малим, простим, – напівкам’яний, напівцегляний, але збудований зі смаком. Вхід на спільну для чотирьох сімей сходову клітку викликає дивне відчуття, таке, ніби йдемо по стопах поета. Чи знають нові мешканці,

хто такий Пауль Целан? Чи могли знати сусіди родину Анчелів, депортовану в Трансністрію? Малоймовірно, що сусіди Анчелів були українці, радше, як і вони – євреї, і, внаслідок цього, також були вивезені, зберігаючи в пам'яті будинок, в якому мешкали.

Від будинку Пауля Целана, вулицею Українською, проходимо повз вірменську церкву. Потім перетинаємо вулицю Руську, одну із небагатьох, що не змінила своєї назви (вона вже називалася Руссіше Гассе), відому банями російської православної церкви XVII століття і куполами греко-католицької церкви XIX століття, доходимо до єврейського кварталу, що розташувався на схилах пагорбу. В самому центрі його перетинає вулиця Шолом-Алейхейма, колишня Юденгассе, яка є продовженням головної вулиці, що веде до вокзалу. Ще кілька років тому вона носила ім'я Леніна. Вона була ще чимось значним як єврейська вулиця, але менше подібною на проспект Леніна, коли мала цю назву. Це старенька бруківка, оточена з двох боків маленькими магазинами. З кожного боку виходять суміжні вулиці, такі як Шульгассе або Шпрінгбрунненгассе (назва якої походить від артезіанського колодязя посеред маленької трикутної площі, яка продовжується вулицею Мораріугассе – сьогодні це Сагайдачного, де мешкала Роза Ауслендер).

«Мораріугассе
тут ми живем
Гуркіт возів долинає
в мамині колискові
Вуличні дітлахи верещать
одні одних скубуть за волосся
Процесія йде
Під дощем коргви намокають
відтак постає веселка
понад усмішкою
Розчахни свої вікна
в метушню
Мораріугассе»¹⁷

На площі, в самому кінці, де старий колодязь, вздовж вулиці Анрі Барбюса, колись дуже мальовничої Синагоген-гассе, власне кажучи, в самому центрі єврейського кварталу, під номером 31, є старовинна велика синагога, огорожена парканом. Це велика квадратова

будівля з вікнами у вигляді арок, з дахом у формі грецького трикутника, сьогодні вона перетворена на склад для підприємства “Чернівецький побутокмбінат”. За кілька метрів, навпроти, під номером 18, інший будинок спонукає думати про архітектуру *betschul*, і насправді, не важко на висоті даху відрізнити напис гебрейською мовою (*machsiki sabat*), далі йде напис румунською, *machsike sabatul*, що означає центр спільноти. На важких вхідних дверях виліплені дві зірки Давида, в центрі яких літера *schin*. Усі будинки цієї вулиці були єврейськими. Під номером 51 знаходимо зруйнований будинок, наче щойно відбулася депортація, та двір, типовий для способу життя бідних євреїв. 11 жовтня 1941 року, через три місяці після вступу німецьких та румунських військ, усі євреї з Чернівців (40% населення), повинні були переселитися в гетто, де вже проживала найбідніша верства спільноти, щоб пізніше, за кілька днів, бути депортованими до Трансністрії, в табори праці. В Україні, за Дністром, між цією рікою та південним Бугом, є суха та безлюдна місцевість, де вони повинні були рити кар’єри. Серед тих поодиноких, що вижили, був поет Іммануель Вайсглас, товариш Пауля Целана по навчанню, який продовжував писати “мовою катів” збірник про свою депортацію та депортацію своїх батьків, *Charon am Bug* (“Харон на Південнім Бузі”).

«У решках рос і сліз, між берегів
Могили риєм, босі і нагі.
По першим заступі до смертних ніш
В нас відберуть вбрання й останній гріш.
І місячний Харон розкине сіті,
В Аїд спровадить душі несповиті»¹⁸

Тема про копання ями за допомогою лопати часто повертається до Пауля Целана, починаючи з “*Fugue de mort*” (Фуга смерті), а також через багато метафор, пов’язаних з каменем, мінералами, землею.

«Ми риєм могилу в вітрах там не тісно лежати»¹⁹

«Ніхто нас не виліпить знову із глини
Ніхто не оплаче наш прах
Ніхто»²⁰.

«Земля була в них, а вони копали
вони копали і копали, так спливали
їхні дні, їхні ночі. І вони не хвалили Бога,
як, як чули вони, жадав цього всього»²¹

Коли Пауль Целан згадує Україну, в його уяві постає місце депортації його батьків, особливо матері.

«Випав сніг, потемніло. Місяць уже
або два, як осінь в чернечій сутані
звістку мені принесла,
листок з українських схилів»²²

«Чи знає ще хвиля Південного Бугу,
яку тобі, мамо, чинили наругу?»²³

«Тепер, мамусю, сніжно на Вкраїні
Вінець Месії – мов разок страждання»²⁴

«Зелено, кульбабо, на Вкраїні
Моя світла мама не вернулась»²⁵

Спогад про кохану матусю та її загибель проходить крізь усю творчість, навіть пізню:

«У зміїному повозі, повз той
кипарис поблідлий,
через потік
везли вони тебе.
Та в тобі, з самого
Народження, пінилось інше
джерело,
по чорнім
променю-пам'яті
ти доп'явсь до світла»²⁶

Він з'являється ще в “Contrainte de lumière”.

«Я тебе ще бачу: відлуння,
словами відчуте,
намацане, на ребрі
віддалення.
Лице твоє стиха знічене,
як раптом
лампово-світло відміниться
в мені там
де найболючіше мовить Николи вже»²⁷.

Про Трансністрію згадує також і Роза Ауслендер :

«Після численних голодних маршів
на замерзлій ріллі
Трансністрії
безпробудно
заснули вони»²⁸

У кінці вулиці Анрі Барбюса місто різко зупиняється, відкриваючи загальний вид донизу, на залізницю, маленьку притоку Прута, кленові ліси, а трохи далі – поруйновані пагорби, що оточують Чернівці, захарашені екскаваторами та заводськими димарями так, начебто ці кар'єри лишилися тут іще з часів останньої війни. І ніщо не може втримати нас від думки, що, можливо, вони були започатковані євреями гетто, можливо, і самим Паулем Целаном.

Ідучи знову вулицею Анрі Барбюса в протилежному напрямі, після загадкової занедбанної будівлі з дугоподібними вікнами, надibuємо колишній молитовний дім “Chevra Tillim”, уздовж вулиці скупнилося кілька старих бідних будинків із зачиненими вікнами, першого поверху, а також старі крамниці, перед якими припарковані якась “Лада”, “Москвич”. Кілька поодиноких людей пробіжать цією вулицею, давно не такою пожвавленою, як було перед війною. Тут, на старому плані міста, ми бачимо позначку “ізраїльтянський шпиталь”, а сьогодні тут пуста.

Пройшовши вулицю Шолом Алейхейма до кінця, ми потрапляємо навпроти на маленьку вуличку, яка колись називалася Францозгассе. Це – не вулиця Французів, це – вуличка письменника Карла-Еміля Францоza, який народився в Чорткові, в східній Галичині, та

навчався в німецькому ліцеї в Чернівцях. Карл-Еміль Француз визначався як “німець єврейського віросповідання”. Коли порівняти з містом Чортків, його єврейсько-польське розташування, близьке до кордону з Російською імперією, то Чернівці справляли на нього враження катарсису, відкриття великого міста, витонченого світу, протилежності щодо інтелектуального дозвілля, багнату німецької культури, “маленького Відня”.

Із Чорткова часто відправлялися у Садгору на лівий берег Прута, щоб порадитися з “чудодійним рабином”, який тут утримував двір, але ніколи не переходили річку. Чернівці були описані як “безбожне місто, де євреї розмовляють правильною німецькою мовою, hoch deutsch, і їдять свинину!”²⁹. Одного разу, відвідавши Садгору, Француз уперше почув слово “театр”, і йому порадили вирушити в Чернівці, щоб побачити, що таке театр. Відкривши для себе безбожне місто, він не мав більше бажання повертатися до Чорткова. Таке ж випробування було і в батька Рози Ауслендер, який народився в Садгорі.

«Але якось сімнадцятилітній
зволів побачити інший бік
відправився в світське місто
закохався у нього
й залишився там назавжди»³⁰

Чернівецький театр заледве змінився з часу його побудови в 1905 році архітекторами Гельмером і Фельмером, у стилі, який вирізнявся на тлі у Віденського Josefstadt. Це будівля з тесаного каменю, зведена посеред площі, оточеної міщанськими будинками з особливо величними фасадами, колонадами, атлантами, із заокругленими вікнами, перетинками, прикрашена чотириколонним портиком; над спорудою здіймається великий купол. На фасаді театру, на висоті фойє міститься барельєф, на якому зображено чоловіка, що грає на лютні, інші персонажі – верхи на конях, тримають на руках ягнятко. Вгорі, над вікнами фасаду, а також по боках – бюсти і барельєфи, письменників, акторів або композиторів, імена яких виписані кирилицею: Гете, Шіллер, Шекспір, Пушкін, Бетховен. До 1918 року перед театром була статуя Шіллера. Між двома війнами вона була замінена на Емінеску, сьогодні – на Ольгу Кобилянську. Коли Француз зайшов уперше у цей театр, виявив, що інтер’єр нагадує

синагогу, але був здивований, побачивши, що жінки могли сидіти внизу, а чоловіки без вагань займали місця в довгастому залі, призначеному для жінок.

На площі один перед одним чітко постають будинки величного вигляду, з тимпаном, з чотирма колонами, які підтримують атланти, з балконами. Довгий час ці будівлі були “Дімом єврейської культури” і видавництвом преси мовою їдиш. Потім видавництво було конфісковано радянською владою, а Будинок культури перетворено на “Палац культури працівників легкої промисловості”. Перш ніж нещодавно поновитись, асоціація єврейської культури, яку очолював єврейський письменник Йосиф Бург, намагалася видавати бюлетень і викладати гебрейську мову (іврит) бажаним емігрувати до Ізраїлю.

Найбільший кінотеатр в Чернівцях, що колись називався “Жовтень”, перш ніж бути перехрещеним у “кінотеатр Чернівці”, був розміщений у стінах старої синагоги. В середині кінотеатру табличка, встановлена в 1991 році, просто нагадує глядачам про велику синагогу, що колись називалась “Tempel” і була споруджена в 1877 році згідно з планом архітектора Захаревича, спаленого нацистами в липні 1941 року; що тут співав Йозеф Шмідт (1904–1941), “голос якого облетів світ”. Гравюра дає уявлення про те, яким був цей Дім Божий із величним входом, з дзвіничками, з банями, східного взірця банею.

Від кінотеатру вулиця веде до центральної площі, яка називалася Темпельгассе, сьогодні це вулиця Рязанська. В кінці вулиці, на розі, який вона утворює з центральною площею навпроти готелю “Верховина”, або ж “Шварцер Адлер”, є будівля в османському стилі, що заокруглює тупий кут вулиці і площі, облагороджена куполом із черепиці, чітко вимальовується в просторі, імітуючи будівлю, подібну на паризьку, з балконом, на висоті п’ятого поверху, по периметру всього фасаду. Хоча деякі букви вже стерті часом, над вікнами другого поверху проглядаються початкові літери ІЕМС та надписи румунською мовою:

“Regia publica comerciala
Intrepinderie Electromecanice
a Municipiului Cernauti”

Усеперемагаюча українізація, слідом за всеосяжною румунізацією, примусила забути, що місто було трьохмовне, навіть чотири-

мовне. Вона могла пройти лише по слідах великої площі у Чернівцях. Трохи далі, на колишній Рудольфплац, навпроти ринку, де метушаться багато українців, кілька поляків, румунів або молдаван, постає давній Чернівецький концертний зал “Musikverein”. При вході свіжа табличка зазначає, що тут здійснила свій дебют і співала єврейська співачка Сіді Таль.

Віддаляючись від надто пошванлених кварталів центру міста, подибуємо житлові квартали, піднімаємося вулицею, що веде в напрямку колишньої “Habsburghöhe”. Далі – не діюча маленька німецька протестантська церква, великий парк, оточений житловими будинками в мавританському стилі з балконами бароко, вкритими зеленню, що свідчать про рештки розкоші, і приходимо в Чернівецький Університет, розташований у чудових величезних будівлях, колишній резиденції митрополитів Буковини, справжньому палаці з червоної цегли, з фасадами, що одночасно нагадують ганзійський стиль, мавританські палаці Іспанії та індустріальну архітектуру ХІХ століття, з дахом, оздобленим позолоченими ромбами, з величними вежами, що оточують православний храм. Між 1864 та 1882 роками цей ансамбль створив чеський архітектор Йозеф Главка спільно з віденськими та чеським художниками Жобстом, Кляйном і Свободою та віденським скульптором Гофманом.

Чернівецький університет Франца-Йосифа, або Alma Mater Francisco-Josefina, був заснований у 1875 році, під час церемоній на честь столітньої річниці приєднання Буковини до Австрії, щоб засвідчити прихильність Відня до цієї провінції, водночас такої віддаленої і близької, а також, щоб посилити гуманітарне навчання німецькою мовою в східній частині Імперії, в той час як Львівський університет стає польським. У 1775 році Османська Імперія поступається Буковиною Австрії на знак подяки за її скромну підтримку у війні. Перша являє собою “Величні Ворота” для Росії. Договір передачі був складений французькою мовою: “Щоб засвідчити доказ безкорисної дружби, прихильності та добродусидства, Porte Sublime дає і залишає, і поступається імперському двору землями, що знаходяться з одного боку між Дністром, межею Покуття, Угорщиною і Трансильванією”³¹.

Університет Франца-Йосифа, уславлений чималою кількістю філологів, таких як англіканець і сіоніст Леон Кельнер або філософ Карл Зігель, був спочатку розміщений у споруді, спеціально збудованій з цією метою в стилі, характерному для шкільних

австрійських будинків, унизу, на Резиденцгассе, яка і сьогодні залишається Університетським корпусом №1, що носить ім'я Федьковича і розмістився в палаці, не діючому з часів війни.

Ще гарнішими, більше вражаючими, більше в стилі бароко є вілли кінця століття у кварталі, наближеному до колишньої Фольксгартен, вище від Аустрія-Пляц, на верхівці Чернівців, позаду старої церкви єзуїтів, збудованої в 1894 році в неоготичному стилі і дуже подібної на французькі церкви тієї ж епохи, що стала сьогодні місцерозташуванням обласного архіву. Саме в цьому кварталі вілл, а також у кварталі Роші жили урядовці з австрійської адміністрації, заможні сім'ї німецького походження, які завжди наймали французьку або англійську гувернантку, і нерідко в садах можна було почути вигуки такого змісту: “Жако, Жако, що ти робиш? – Я граюся з Рохліцеркіндерами, Мадемуазель”³².

На вулиці Лук'яна Кобилиці, колишній Браугаусгассе (вулиця пивна), міститься єдина діюча синагога. Вона маленька, але нещодавно відновлена, трохи подібна на Чернівецький Темпл. Усередині метушаться кілька віруючих, яким надає допомогу в поновленні традиції ізраїльський волонтер, що походить із Буковини, розмовляє російською та румунською мовами та дає іншим уроки гебрейської мови і вчить молитви.

Потім, перейшовши залізничний міст і вулицю Руську, доходимо до Чернівецького цвинтаря. З правого боку вулиці розташований православний цвинтар, ліворуч – єврейський цвинтар, вони розділені високими стінами. При вході до єврейського цвинтаря є квадратова “величальна зала”, що слугувала останньою капличкою, де прощалися з померлими. Капличка вийшла з ужитку, двері її сьогодні замуровані. Дуже просторий купол поставлений просто на “куб” центральної кімнати, і на ньому піднята красива зірка Давида. Вікна, що при основі купола, всі розбиті. При вході – вартує пес.

«Ще є храми.
Зірка
може ще має світло
Нічого
Не втрачено
Осанна»³³

Цвинтар величезний, могили красиві, часто огорожені дротяними решітками. Майже всі написи німецькою або гебрейською

мовами, жодного румунською, навіть ті, що між двома війнами. Тих, що після війни, – набагато менше, вони містять напис російською або гебрейською мовою, інколи німецькою, але ніколи українською. Все це є дуже вражаючим, відносно добре збереженим, очевидно, не зруйнованим, та за своєю рослинністю нагадує цвинтар у Варшаві. Дивлячись на цей цвинтар, можна думати, що сотні німецьких євреїв жили тут з покоління в покоління і щезали в короточасній бурі.

«Ланцюг поколінь
тут поховано
тут він обірвався, в етері,
у прірві,
межі діставшись.
Уривки слів, як пісок,
шурхотять по обличчях,
розгрібають той прах
руки вічності...»³⁴

Садгора

За цвинтарем, після пустирів тече Прут. Прут не є річкою непрохідною – зовсім ні, тут навіть можна купатися і перейти його вбід.

«Тоді навіть ринь на Пруті співала
робила миттєві узори
на наших босих ногах
ми мов нарциси лежали в свічаді води
самих себе обіймали»³⁵

Нерідко можна побачити плоти, що спускають по Пруту гуцули, гірські жителі Карпат, перевозять стовбури дерев, які рубають в районі Жаб'є та Устеріки і знімають з мілини на Черемоші, щоб експортувати аж до Румунії.

«Плоти пропливали,
гребінь вітру
зачісував хвилі на воді
рибалка з вудкою

тягнув неспішно
рибу, що тріпотіла»³⁶

«На бистрині зневіри
минають
свічада осяяних ран:
тут сплавляють сорок усіх
дерев життя із зідраною корою.
Ти єдина, супроти-
пловчиха, ти
Перелічуєш їх, торкаючи їх
усі»³⁷.

З іншого боку Пруту – Садгора, зовсім інший світ. Прут є символічним кордоном для євреїв Буковини, кордоном між shtetl і великим містом, між традицією і асиміляцією, між мовою їдиш і німецькою мовою. Садгора – місто-маяк хасидизму, куди ходили слухати “чудодійного рабина” з династії Ізраїля Фрідмана, конкурента для Балшемтова з Меджибожа, з яким його плутає Роза Ауслендер.

У 1842 році цаддик Ізраїль Фрідман, так званий рузінець, тікає зі свого рідного міста Ружина, що в Росії, зупиняється в Садгорі, де він прожив як справжній паша, оточений діловим двором хасидів, у розкошах, що нагадували царя Соломона, і своїми промовами привертая увагу євреїв усієї Галичини, України, Росії.

«шепіт пейсів
раббі в штрамелі і кафтані
навкруг нього шасливоокі хасиди»³⁸

Сьогодні Садгора стала промисловим передмістям Чернівців і мало що дозволяє уявити, що колись вона могла складатися на 80% з євреїв, у більшості дуже релігійних, що вона була місцем паломництва, Меккою для всієї Галичини й України.

Мартін Бубер, який в дитинстві мешкав у Лемберзі і проводив літо на Буковині, розповідає, що одного разу батько відвіз його в Садгору, “маленьке дуже брудне містечко”, де проживав чудодійний рабин, який, однак, не вразив його своїми чудесами, оскільки він добре розумів, що “цадик” в цілому не був тією великою особою,

майже святою, “в якій безсмертя знаходило смертне втілення”³⁹, для цього потрібно було мати кілька поколінь, але він все ж таки дізнався, що людину треба надихати й спонукати до досконалості. Так, як і Француз трохи згодом, через перебування в Садгорі Бубер відкрив Чернівці, поїхавши на Буковину послухати конференцію “неподалік Садгори, в столицю – Чернівці”.

В Садгорі, біля вокзалу, можна побачити синагогу, стародавню “grosse schul”, перетворену на підприємство, куди можна дібратися, не показуючи перепустки, лише представити себе як історика архітектури. Певна її частина реставрована і перетворена на різні установи, велика кількість симетричних вікон надають будівлі вигляду житлового будинку. Інша частина, безперечно, великий зал, пробитий, розчахнутий аж до даху великою брамою, щоб могли проїхати вантажівки.

У центрі міста розташовувалася ринкова площа, що колись називалася “торговиця”, сьогодні її важко впізнати через велику нову забудову. Саме звідси починалася колишня Реббенсгассе – вулиця, на котрій містився палац рабина Фрідмана і його нащадків. Мова про велику будівлю в псевдо “мавритано-готичному стилі”, насправді ні готичному, ні східному. Вона стала імпазантною завдяки зубчастим вежам, що надають їй вигляду оборонного собору, а також додатковим прибудовам, двом симетричним восьмикутним вежам. Ця знищена будівля довший час надавала притулок державному підприємству.

Неважко дістатися до вхідної брами подвір'я, потім зайти в божницю, у велику квадратну залу із заокругленими вікнами, де повно будівельного сміття та ще всіляких предметів, у яких важко розпізнати залишки верстатів, профільних металевих виробів, ємкості з бетону й фанери. На стінах, коло склепінь, залишки колон і щось на зразок схованки для сувоїв закону нагадує первісне призначення цієї великої зали, стіни і стеля якої просякнуті дощовою водою. Кажуть, тут могло розміститися до тисячі осіб, що прилеглі каплиці призначені для членів сім'ї рабина. Він жив згідно з чітко визначеними обрядами, ніби принц. Кожна дитина мала слугу або служницю.

«При дворі вундеррабі у Садагурі
батько засвоював нерозгадані таємниці
Його пейси розповідали легенди
В руках він тримав гебрійський ліс»⁴⁰.

З Галичини та Росії хасиди приходили тисячами і чекали по декілька днів, інколи більш ніж місяць, перш ніж увійти. Вони ночували в корчмах або розташовувалися табором поблизу храму, сподіваючись, що охоронці дадуть їм пройти. Вони їх підкупляли, а ті забували, хто їм дав гроші чи подарунки, і про всяк випадок випереджали, так як це в оповіданні Кафки “Перед законом”. Тож подарунки могли не мати жодного ефекту, їх приймали, оком не змигнувши.

В 1857 році молодий Захер Мазох поїхав зі своїм дядьком у Садгору, і про це він зберіг дуже жваві спогади. “Дуже брудні вузькі вулиці, вулиці, до яких ніколи не проникав промінь сонця. Маленькі дерев’яні будинки покроплені вапном, покриті гонтою. На вулицях бідні євреї в сорочках із довгими рукавами, з обох боків із застілками на скронях та довгими бородами, жінки в зелених сукнях, із жовтими обличчями тримали на руках дітей і нас оглядали з підозрою. Посеред маленького містечка – велика площа і на ній будинок цаддіка. Це двоповерховий дерев’яний будинок із зовнішніми дерев’яними сходами під дахом, покритим червоною черепицею. Перед будинком – великий натовп людей, вони мовчать або говорять дуже тихо, і велика кількість різноманітного транспорту, сани з хутряними навісами, будки, як у нас називають єврейські візки, обтягнуті полотном, і селянські вози, заповнені соломою та в які впряжені по три худі конячки. Про цих коней французький мандрівник ХІХ століття розповідає, що “в Польщі селяни перед возами прив’язують великих собак”⁴¹.

Перед дверима святилища стояли на сторожі десять молодих осіб: хасиди, послідовники рабина, уповноважені збирати гроші перед тим, як увести відвідувачів. Один із них їх проводив. Отож, вони потрапляли до великої зали, де збиралися знатні жінки: дружина, невістка, доньки та племінниці рабина. “Мені здавалося, що я перенесений у гарем султана в Константинополі. Всі ці жінки були пишні і невимовно вродливі, всі дивилися на нас напівздивовано, напівусміхнено великими чорними оксамитовими очима, всі були одягнуті в шовкові нічні сорочки, довгі шовкові або оксамитові каптани, оздоблені і прикрашені дорогоцінним хутром. Тут можна було побачити всілякі кольори і всілякі види хутра, жовтий та рожевий шовк, зелений, червоний, блакитний оксамит, хутро білки, горностає, куниці, соболя. Навколо чола жінки носили пов’язку з дорогоцінного каміння, дівчата мали довгі коси, в які були вплетені перла”⁴².

Нарешті, завіса піднялася, і вони зайшли у велику кімнату, де цадик приймає паломників і дає кожному розважливі поради, не без того, щоб узяти якийсь вагомий подарунок. Він уздоровлює хвору дитину, змушує розмовляти заїку, допомагає позбутися нічних кошмарів якомусь чоловікові, якійсь жінці – безплідності, наставляє якогось єврея, що молився без філактерій. Він робить знак своїм придворним відійти геть і залишити їх самих, коли гарна жінка приходить до нього, як це робить Любіна в романі *Nasara Raba*⁴³.

Цик Мангер, юдейський поет і оповідач із Чернівців (писав їдишем), підтверджує це враження у своїй книзі “Життя у Раю”, коли ангел Шмуель Аба йде на бульвар пророка Іллі, де проживають райські “вершки”. “Найкращий кам’яний будинок – це будинок чудодійного рабина із Садгори. На землі йому було нічого жалітись, а у раю тим паче. І ще цікаво, що на тому ж самому бульварі повія Рагаб відкрила салон, де багаті ангельські дами робили собі манікюр”⁴⁴.

Сьогодні перед цією резиденцією, колись такою престижною, немає нічого, хіба що старий єврей із Садгори, який чудово розмовляє німецькою і намагається продати іноземному мандрівнику, якого тут зустрічає, енциклопедію *Brockhaus* за 200 доларів, з тим, щоб наприкінці своїх днів поїхати “до Палестини”.

Окрім величезної синагоги, в Садгорі було багато молитовних будинків (*betschul*), так звані “Klaus”, (“Klause” – келія монаха), такі як Мелассідім-Ружінер-Клаус або “Косовер Клаус” – від назви містечка Косів, курортної зони, що розташована в долині Рибниці, у Східній Галичині, зовсім близько до Черемоша і до кордону з Буковиною, де також проживала династія цадиків, нащадків рабина Менахема Мендла і його сина рабина Хаїма, знаменитого своїми танахами і пророчими наспівами, автора кабалістичного твору *ToraH ShaJim* (Тора Хаїма). Його син одружився з дочкою рабина Фрідмана із Садгори і заснував двір цадиків у Вижниці.

Бідний, дуже бідний квартал у Садгорі містився на так званому *Mitzraimgass*, назва якого походить від хвороби волосяного покриву, яка тут буяла і яку так назвали, бо вона примушувала замислитися над одним єгипетським лихом, хворобою Фараона.

Щодо багатого кварталу, який заселяли єврейські адвокати, як у Чернівцях, так і в інших великих австрійських містах, його перетинала вулиця, названа Геренгасе.

Ця вулиця вела до замкового парку барона Мустаца, великого землевласника, що приїхав із Константинополя і поселився у краї,

починаючи з часів попереднього турецького панування за австрійської доби. Барон Мустаца і рабин Фрідман були двома найбільш соціально значущими особистостями в Садгорі, взаємно поважали один одного, їх шанувала австрійська влада.

Неподалік від замку барона Мустаца – квартал “Баранівка”, що складався з маленьких індивідуальних будиночків, кожен мав невелику стайню та сарай для візка. Саме тут проживало багато фурманів (балагул), людей найбільш поширеної в Садгорі професії, серед яких панувала жстока конкуренція, особливо запеклими сутички були через нечисленність клієнтури. Бачили, як вони збиралися коло кам’яного мосту в кварталі “Бай дер Брік”*, де була центральна площа для фіакрів, навколо неї – багато корчм. Нерідко можна було побачити фурмана, що приходив побитися, щоб перехопити клієнта і відвезти його в Чернівці, на той бік Пруту.

Цвинтар у Садгорі був знищений німцями. Він величезний, але перетворений на луку, де є кілька надгробних плит, перевернутих шкереберть. На відміну від цвинтаря в Чернівцях, тут немає жодної могили з написами німецькою мовою, всі без винятку гебрейські. Один надгробок, що вирізняється з поміж інших, огорожений маленькими захисними ґратками. Це надгробна плита цадиків, та на ній уже не можна розібрати імен.

Переклад підготовлено Лесею Кондрат,
Валерією Богуславською

Original: «Aux confins de la culture allemande: Czernowitz près de Sadagora». *Les Temps Modernes*, mars-avril 1999, n° 603, p. 27-55.

ПРИМІТКИ:

* “Біля мосту” – їдиш, прим. редактора.

¹ Роза Ауслендер, “Час Фенікса”, Чернівці, 1998, *Буковина II*, стор. 93, пер. П. Рихла.

² Пауль Целан, *Антологія українського перекладу. Поезії*, Чернівці, 2001, “Ти можеш спокійно...”, стор. 163, пер. М. Білорусця та М. Фішбейна.

³ François Paulin Dalleyrac, *Les Anecdotes de Pologne*, t.2, Amsterdam, 1699, p. 255, cité par Sergei Krawcow, “Stanislawow w XVII-XVIII wieku. Układ przestrzenny i jego symbolika” in *Kwartalnik architektury i urbanistyki*, XXXVIII/I, p. 15.

⁴ Leopold von Sacher-Masoch, "Don Juan de Kolomea", in *La Vénus à la fourrure*, Paris 1990, pp. 227-271.

⁵ Bruno Schulz, *Sanatorium pod klepsydra*, trad. fr. *Le Sanatorium au croquemort*, Paris, 1974, p.12.

⁶ Manes Sperber, *Die Wasserträger Gottes*, Vienne, 1974.

⁷ Загублена арфа. Антологія німецької поезії Буковини, Чернівці, 2008, П. Целан, *Чорно...*, стор. 339, пер. П. Рихла.

⁸ Karl-Emil Franzos, "Von Wien nach Czernowitz", in *Aus Halb-Asien*, Bd.2, Leipzig, 1878, p.205.

⁹ Rose Ausländer, «Bukowina III» dans *Gelassen atmet der Tag*, p. 22, trad. ukr. par Petro Rykhlo dans *Phönixzeit/Час Фенікса*, Чернівці, 1998, стор. 107.

¹⁰ Роза Ауслендер, Прут, Загублена арфа, Антологія німецькомовної поезії, Буковина, Чернівці, 2008, стор. 197, пер. П. Рихла.

¹¹ Karl-Emil Franzos, *op. cit.*, pp. 224-225.

¹² Cf. le catalogue de l'exposition *In der Sprache der Mörder*, Literaturhaus, Berlin, 1993.

¹³ Роза Ауслендер, "Чернівці", "Час Фенікса", ст. 31, пер. Петра Рихла.

¹⁴ Роза Ауслендер, «Буковина» dans *Gelassen atmet der Tag*, p. 64, trad. ukr. par Petro Rykhlo dans *Phönixzeit/Час Фенікса...*, стор. 83.

¹⁵ Gregor von Rezzori, *Ein Hermelin in Tschernopol*, Munich, 1959, pp. 30-31

¹⁶ Paul Celan, *Der Sand aus den Urnen*, цитована праця.

¹⁷ Rose Ausländer, «Erfahrung III», dans *Immer zurück zum Pruth*, p. 60, trad. ukr. перекл. Петра Рихла у книзі *Час Фенікса*, стор. 143.

¹⁸ Іммануель Вейсглас, *Харон на Південнім Бузі*, Загублена Арфа, Чернівці, 2008, ст. 415, пер. Петра Рихла.

¹⁹ Пауль Целан, «Фуга смерти» in Загублена арфа, *op. cit.* стор. 365.

²⁰ Paul Celan, *La rose de personne*, перекл. укр. Петра Рихла.

²¹ Paul Celan, *La rose de personne*, перекл. укр. Петра Рихла.

²² Paul Celan, «Schwarze Flocken», in *Der Sand aus den Urnen*, перекл. укр. Петра Рихла, Загублена арфа, стор. 347.

²³ Paul Celan, «Nähe der Gräber» *ibid.* перекл. укр. Петра Рихла, там само, стор. 351.

²⁴ Paul Celan, *Typoscript 57*, перекл. укр. Петра Рихла.

²⁵ Paul Celan, «Espenbaum», dans *Der Sand aus den Urnen*, GW 3, перекл. укр. Петра Рихла.

²⁶ Paul Celan, *Atemwende (Renverse du souffle)* dans GW 2 p. 27, trad. Пауль Целан, *Кристалл, op. cit.* p. 150.

²⁷ Paul Celan, *Lichtzwang (Contrainte de lumière)*, trad. Пауль Целан, «Насиле света» *Кристалл, op. cit.* p. 174.

²⁸ Rose Ausländer, «Transnistrien 1941» "Пам'яті Хани Раухвергер", "Загублена арфа", стор. 201, переклад Петра Рихла.

²⁹ Karl-Emil Franzos, *Der Pojaz*, Stuttgart-Berlin, p.77.

³⁰ Роза Ауслендер, "Батько", стор. 41 у книзі "Час Фенікса", Чернівці, 1998, перекл. Петра Рихла.

³¹ Cité par Karl-Emil Franzos, “Zwischen Dniester und Bistrizza”, in *Aus Halb-Asien*, Bd.2, p. 242.

³² Gregor von Rezzori, Ein Hermelin in Tschernopol, p. 30.

³³ Paul Celan, *Strette*, p. 116-117, ou *Grille de parole*, Paris 1991, p. 103.

³⁴ Paul Celan, «Les globes», GW 1, *Strette* p. 139 ou *La rose de personne* p. 121.

³⁵ Rose Ausländer, «Pruth», dans *Immer zurück zum Pruth*, p. 28, trad. ukr. par Petro Rykhlo dans *Phönixzeit/Час Фенікса*, p. 45.

³⁶ Rose Ausländer, «Dorf in der Bukowina», *ibid.* p. 28.

³⁷ Paul Celan, *Atemwende (Renverse du soufflé)*, trad. Пауль Целан, «Поворот дихання» *Кристалл, op. cit.* p. 145.

³⁸ Rose Ausländer, «Прут», *Immer zurück zum Pruth*, p. 58, перекл. укр. Петра Рихла, *Phönixzeit/Час Фенікса*, стор. 45.

³⁹ Martin Buber, *Begegnung. Autobiographische Fragmente*, Stuttgart, 1960, pp. 28-29.

⁴⁰ Rose Ausländer, «Батько», *Immer zurück zum Pruth*, p. 19, перекл. укр. Петра Рихла, dans *Phönixzeit/Час Фенікса*, стор. 41.

⁴¹ Leopold von Sacher-Masoch, “Die jüdischen Sekten in Galizien”, in *Der Judenraphael*, Vienne-Cologne-Graz 1989, p. 18.

⁴² *Ibid.*, pp. 18-19.

⁴³ Leopold von Sacher-Masoch, *Hasara Raba, ibid.*, pp. 255-268.

⁴⁴ Itzig Manger, *Dos Buch fun Gan Eden*, trad. all. par Salcia Landsmann, Berlin, 1982, p. 52.